
УДК 342.511(5-15)

Л. М. ГРИШКО,

*викладач кафедри конституційного і міжнародного права
навчально-наукового інституту права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕСТОЛОНАСЛІДУВАННЯ В МОНАРХІЯХ АРАБЬСЬКОГО СХОДУ

Досліджено порядок престолонаслідування в монархіях Арабського Сходу. Проведено порівняльний аналіз та вказано особливості порядку престолонаслідування у цих країнах. Виділено чотири способи формування глави держави та суб'єктів, які беруть участь у цьому процесі.

Арабський світ у наш час посідає значне місце в міжнародних справах та становить вагомую частину світового співтовариства. Наприкінці ХХ ст. країни Арабського Сходу вступили у якісно новий етап свого розвитку, який отримав назву «епоха модернізації». Незважаючи на консерватизм, який переважає у

цих країнах, зміни торкаються і порядку престолонаслідування. Означені фактори зумовлюють **актуальність** обраної теми, її теоретичну та практичну значущість.

Питання статусу глави держави монархій Арабського Сходу (далі – МАС) досліджували Ю. М. Коломієць, М. Ю. Мартинова,

В. В. Сухонос, М. А. Сапронова, тощо. Проте з урахуванням останніх змін у монархіях Арабського Сходу потрібне більш детальне дослідження цієї проблематики для правильного та об'єктивного розуміння процесів модернізації.

Метою даного дослідження є визначення особливостей престолонаслідування в арабських монархіях, які перш за все зумовлені мусульманським фактором, що відрізняє МАС від інших монархій світу, а також відмінностей порядку престолонаслідування між монархіями Аравії.

Відмінним від низки інших монархій є вимога до спадкоємця престолу сповідувати іслам. За конституціями арабських монархій спадкоємець трону повинен бути мусульманином, народженим від матері-мусульманки та бути громадянином відповідної держави. Так, наприклад, спадкоємець Катару повинен бути мусульманином, народженим від матері-мусульманки, громадянки Катару [1, с. 170]. Конституція Йорданії вказує, що носій королівської влади повинен бути мусульманином, у здоровому розумі, народженим законною дружиною, від батька та матері – мусульман [2, с. 83].

Щодо самого порядку зайняття престолу, то слід розглянути існуючі системи престолонаслідування у зарубіжних країнах. Так, правознавець А. А. Мішин називає три системи престолонаслідування. Серед них салічна система, яка зводиться до того, що наслідування престолу здійснюється тільки за чоловічою лінією. Жінки з кола спадкоємців виключаються повністю (Японія, Бельгія, Норвегія). Наступна система – кастильська – не виключає жінок, але дає перевагу чоловікам – молодший брат виключає старшу сестру (Великобританія, Іспанія, Нідерланди). І третя система – австрійська, яка не виключає жінок, але дає чоловікам і чоловічим лініям перевагу: жінки успадковують престол тільки тоді, коли немає нащадків з чоловічої лінії (таку систему ввели в Росії за царя Павла I в 1797 р, після чого, як відомо, жінок на російському престолі не було).

Авторський колектив на чолі з Б. А. Страшуним до вказаних трьох систем додає четверту, за якої жінки успадковують престол на рівних правах із чоловіками. Прикладом є шведський Акт про престолонаслідування 1810 р., де у § 1 проголошується, що право успадкування шведського престолу належить нащадкам чоловічої і жіночої статті. Старший брат і сестра та їх нащадки мають перевагу перед молодшим братом і сестрою їх нащадками. Правознавець В. Є. Чиркін називає цю систему шведською і, окрім того, виділяє п'ятий і шостий різновиди системи престолонаслідування:

мусульманську та племінну. За мусульманською системою трон успадковує, по суті, не визначена особа, а «шляхетна» правляча сім'я (частина династії), котра вже сама вирішує, хто саме з найближчих родичів покійного короля (не обов'язково син) сяде на звільнений трон (Катар, Кувейт, Саудівська Аравія тощо). Ця сама сім'я за участю вищих священнослужителів і мусульманських учених (улемів) може усунути короля і поставити на його місце іншого члена сім'ї. Відповідно до племінної системи король – племінний вождь племені, а його спадкоємця визначає племінна рада, що складається із синів покійного [2, с. 9].

З позицією В. Є. Чиркіна щодо мусульманської системи престолонаслідування не можна повністю погодитися, оскільки в наш час у Кувейті обрання спадкоємця трону відбувається за участю законодавчого органу (дорадчий порядок) – Національних зборів, які складаються із 75 депутатів (50 членів обирається прямим таємним голосуванням строком на 4 роки і 25 призначаються еміром). Таким чином, обрання спадкоємця престолу не обмежується колом сім'ї. Призначення спадкоємця Кувейту здійснюється наказом еміра за погодженням Національних зборів, прийнятого більшістю голосів його членів на спеціальному засіданні. У випадку, якщо не вдалося здійснити призначення відповідно до вказаної вище процедури, емір повинен представити кандидатури трьох нащадків із правлячої династії. Парламент обирає більшістю голосів одного із них. Отже, у Кувейті спадкоємцем престолу може бути будь-який син монарха. Для віднесення цього способу формування глави держави до парламентського ще нема достатніх підстав, оскільки цей законодавчий орган не можна за статусом вважати парламентом в дійсному розумінні. Більш того, кандидатура майбутнього монарха обмежена колом представників правлячої династії та висувається самим монархом.

Зважаючи на політичні процеси в цих країнах, найбільшою підтримкою у підданих досі користуються представники правлячої династії. Це, відповідно, може впливати на якісний склад псевдопредставницького органу.

Щодо способу формування інституту глави держави то, наприклад, В. В. Сухонос виділяє спадкоємний, виборний, призначуваний та узурпаторський способи. Так, спадковий глава держави здебільшого є монархом, який отримує владу за правом народження і виконує свої повноваження на невизначений строк. Це ж саме притаманне азіатським монархіям, де система спадкування трону «повністю виключає

жінок як наступниць престолу» [3, с. 33]. Проте для прикладу спадкового глави держави В. В. Сухонос наводить ст. 5 Основного Закону Султанату Оман, котра передбачає, що спадкові права передаються до нащадка Султана Турки ібн Сеїда ібн Султана, котрий належить до осіб чоловічої статті [4, с. 18].

До призначуваного глави держави традиційно відносять короля Саудівської Аравії, аргументуючи це тим, що саудівський монарх призначається своєю родиною. Проте слід відзначити, що і в Омані монарх теж призначається правлячою родиною. Це говорить про недостатню уважність деяких дослідників, оскільки монархії однакові за способом формування інституту глави держави відносно різних видів.

Спробуємо проаналізувати порядок престолонаслідування в МАС більш детально. Як уже зазначалося, у Саудівській Аравії та Омані обрання спадкоємця престолу здійснюється лише за участю монарха та правлячої династії (традиційний порядок).

Механізм престолонаслідування в Саудівській Аравії був офіційно закріплений тільки в 1992 р. До останнього часу спадкоємець престолу призначався за життя самим королем із наступним схваленням улемів. Влада зазвичай переходила до найстаршого в родині, найбільш придатного для виконання функцій правителя. Починаючи з 1995 р. у зв'язку з хворобою монарха фактичним главою держави був кронпринц і перший віце-прем'єр Абдулла ібн Абдель Азіз Ас-Сауд (однокровний брат монарха, спадкоємець трону з 13 червня 1982 р., регент з 1 січня по 22 лютого 1996 р.). Аби забезпечити безконфліктну зміну влади в країні, на початку червня 2000 р. рішенням короля Фахда і наслідного принца Абдулли була утворена Королівська сімейна рада, котра включає 18 найбільш впливових прямих нащадків засновника аравійської монархії Ібн Сауда.

У жовтні 2006 р. Королівська сімейна рада проголосувала за новий порядок передачі влади і призначення наслідних принців з метою упорядкування процесу престолонаслідування. Новий порядок буде діяти після вступу на престол принца Султана, спадкоємця нинішнього короля Абдулли [5, с. 306].

Порядок престолонаслідування в Саудівській Аравії відрізняється від інших монархій Арабського Сходу. Так, вже більш ніж півстоліття престолонаслідування відбувається по горизонталі, тобто від брата до брата. Король Абдалла очолює уряд, а спадкоємець престолу султан ібн Абдель Азіз автоматично є першим

заступником глави уряду. Другий заступник вважається першим кандидатом на посаду кронпринца та займає її, коли той посідає трон. Посада другого заступника всі три роки правління □т.□лла була вакантною. Король сьогодні в країні проводить демократичні реформи. Кронпринц належить до консервативних кіл. Прибічники реформ мали надію, що у зв'язку з серйозною хворобою кронпринца Король Абдалла здійснить передачу трону по вертикалі. Проте престол може успадкувати заступник прем'єр-міністра консерватор за поглядами принц Наефа, якого нещодавно було призначено на цю посаду для виконання функцій глави держави, оскільки на сьогодні у країні діючий король та кронпринц серйозно хворі [6].

У порядку престолонаслідування Султанату Оман існує своя специфіка. Султан Кабус, якому у 2000 році виповнилося 60 років – бездітний холостяк. Питання про спадкоємця престолу з часу приходу його до влади залишається відкритим. З огляду на ситуацію, він вніс у конституцію 1996 р. положення, відповідно до якого влада буде успадковуватися за чоловічою лінією потомками Турки ібн Саїда ібн Султана. Кандидатура нового монарха повинна визначитися протягом трьох днів після того, як трон стане вакантним, Радою правлячої родини. Таким чином, султан Кабус вирішив дотримуватися «сімейної демократії» і відмовив собі в праві призначати спадкоємця. Це єдина з монархій Перської затоки, де немає наслідного принца. Якщо Рада правлячої родини не в змозі здійснити таке призначення, Рада оборони підтверджує призначення спадкоємцем престолу особи, яка вказана правлячим султаном в його офіційному листі до Ради сім'ї (ст. 6 конституції Оману) [7, с. 70, 71].

Конституцією Катару (ст. 8) передбачено, що питання престолонаслідування регулюється спеціальним законом, який повинен бути прийнятим протягом року після набуття чинності цієї конституцією і який буде мати силу конституції. Правління в Катарі переходить до сина, якого емір назвав спадкоємцем. Якщо нема прямого спадкоємця з чоловічої лінії, правління переходить до одного з членів правлячої родини, котрого емір визначив як спадкоємця. Надалі правління переходитиме до нащадків цієї особи, що буде регулюватися спеціальним законом про форму правління та її спадкування. В наш час правлячою є династія Аль Тані. Емір призначає свого спадкоємця після консультації із правлячою родиною та іншими заможними людьми країни [1, с. 163, 169, 170].

У Бахреїні шейх Іса Ібн Алі аль Халіфа, який прийшов до влади у 1869 р., ввів звичай, відповідно до якого принцом ставав старший син. Відповідно до ст. 1 конституції Бахреїну Королівство Бахреїн є спадковою конституційною монархією [8, с. 124, 134].

Таким чином, за участю правлячої монархії призначення спадкоємця відбувається в Саудівській Аравії, Омані, Катарі та Бахреїні.

У Йорданії король призначає кронпринца відповідно до конституції. За конституцією спадкоємцем престолу може бути лише найстарший син, за умови, що у короля є сини. Стаття 38 передбачає, що влада переходить від короля, який обіймає трон, до старшого сина, потім до старшого сина цього старшого сина і далі в порядку первородства. Якщо ж король помер, не залишивши нащадків, влада переходить до старшого з його братів. За відсутності братів і синів єдинокровних братів влада переходить до дядьків по батьку і до їхнього потомства. І лише якщо помирає король, котрий не має спадкоємців, що зазначені вище, трон переходить до особи, що обирається Національними зборами з династії фундатора арабського відродження – покійного короля Хусейна-ібн-Алі [2, с. 82, 83]. Цікаво те, що попередній король Йорданії Хусейн I у 1952 р. призначив кронпринцом свого брата Мухаммада, який обіймав цю посаду по 1962 р. (рік народження старшого сина Абдалли II, теперішнього короля Йорданії), а в 1965 р. призначив іншого свого брата – Хасана, який пробув у цьому статусі до 1999 р.

Перше призначення Хусейна I цілком відповідає конституції, оскільки за відсутності синів трон мав успадкувати його брат. З моменту народження Абдалли II саме Абдалла мав бути призначеним кронпринцом. Але він народжений від другого шлюбу Хусейна з дочкою британського полковника інженерних військ Антуанетою Гардінер, яка прийняла іслам під іменем Муна. Уже через чотири роки – в 1965 р. – король позбавив свого сина права на успадкування престолу. Він призначив кронпринцом молодшого зі своїх братів – 18-річного Хасана. Цей крок був пов'язаний із підвищенням у той час антизахідними націоналістичними настроями. Щоб зробити наслідним принцом Хасана, необхідно було змінити конституцію, і до первинного тексту додали положення про право короля обрати спадкоємцем одного зі своїх братів. А через декілька років правонаступником Хасана було призначено принца Алі, сина королеви Алії, яка стала третьою

дружиною короля після його розлучення з Муною. Усе це було прямим відхиленням від конституції. Проте в січні 1999 р. король Хусейн позбавив свого брата права престолонаслідування. Наслідним принцом, а потім і королем Йорданії призначено старшого сина – Абдаллу II [7, с. 72].

Таким чином, незважаючи на конституційне закріплення, порядок престолонаслідування може бути змінений королем. Проте зміни до конституції Йорданії вносяться 2/3 голосів усіх членів обох палат парламенту і набувають сили лише після їх затвердження королем (ст. 126.1) [2, с. 99]. У Йорданії монарх дотримувався конституційного порядку престолонаслідування.

Окремої уваги заслуговують Об'єднані Арабські Емірати (далі – ОАЕ), де, крім інших суттєвих відмінностей престолонаслідування, встановлено і строк повноважень монарха держави. Главу держави ОАЕ обирає на 5 років Верховна рада емірів – вищий орган влади, куди входять 7 еміратів, що і становлять цю федеративну державу. Рада обирає зі свого складу Президента, який очолює Раду, та його заступника на той же строк з правом переобрання. Порядок обрання законодавчо не встановлено, але сформувалася практика, за якою він обирається таємним голосуванням більшістю голосів членів Ради, серед яких обов'язково повинні бути представники Абу-Дабі та Дубаї. За традицією, главою держави обирається емір Абу-Дабі, а його заступником – емір Дубаї. У випадку, якщо з будь-яких причин посади президента та його заступника стають вакантними, Вища рада обирає правонаступника глави держави, який здійснює свої повноваження до сплину строку повноважень попереднього глави держави [1, с. 266, 267, 268]. Одні правознавці називають таку форму правління виборною монархією, інші не погоджуються з цим. Так, колектив авторів під керівництвом Б. А. Страшуна вважає, що саме словосполучення «виборна монархія» нагадує щось на зразок «смаженого льоду» [2, с. 15]. Тобто про виборну монархію можна говорити лише у випадку дотримання демократичних принципів виборчого процесу. Але ж, як наслідок, це буде вже не монархія, а республіка. Таким чином, існування даного терміна можливе, якщо він дозволяє більш чітко виокремити цю державу серед інших монархій.

Створення спеціальної сімейної ради в Саудівській Аравії та Омані говорить про

збереження традиційного порядку формування глави держави.

Проведене дослідження дає підстави зробити наступні висновки:

1. Порядок престолонаслідування в МАЄ має низку особливостей, зумовлених традиційно-мусульманським фактором, що суттєво вирізняє ці країни від інших монархій.

2. Доцільно вирізняти наступні способи формування глави держави монархій Арабського

Сходу: дорадчий; традиційний; конституційний; «виборний» (останній – досить умовно, оскільки про формування глави держави шляхом прямих демократичних виборів мова не йде).

3. Кожен із названих способів обрання глави держави може мати певні особливості відповідно до традицій кожної держави.

Більш детальний аналіз цих особливостей є перспективним напрямком подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Мартынова М. Ю. Основы конституционного (государственного) права стран-членов ОПЕК : учеб. пособие / М. Ю. Мартынова. – М. : МГИМО-университет, 2008. – 332 с.
2. Коломієць Ю. М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії : навч. посіб. / Ю. М. Коломієць. – Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2001. – 112 с.
3. Коломієць Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади й управління зарубіжних країн / Ю. М. Коломієць. – Х. : Основа, 1998. – 245 с.
4. Сухонос В. Класифікація інституту глави держави: критерії та види / В. Сухонос // Право України. – 2007. – № 11. – С. 17–20.
5. Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / авт.-упоряд.: В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. ; за заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : ФІНН, 2009. – 664 с.
6. Мануков С. Слишком много родственников [Електронний ресурс] / С. Мануков // Эксперт. – 2009. – № 21. – 1 июня. – Режим доступу: <http://eng.expert.ru/expert/2009/21/mnogorodstvennikov>.
7. Сапронова М. А. Арабский Восток: власть и конституции / М. А. Сапронова. – М. : РОССПЭН, 2001. – 216 с.
8. Сапронова М. А. Политический процесс в арабских странах учеб. пособие / М. А. Сапронова. – М. : МГИМО-Университет, 2008. – 320 с.

Надійшла до редколегії 09.03.2011

ГРИШКО Л. Н. ОСОБЕННОСТИ ПРЕСТОЛОНАСЛЕДОВАНИЯ В МОНАРХИЯХ АРАБСКОГО ВОСТОКА

Исследован порядок престолонаследования в монархиях Арабского Востока. Проведен сравнительный анализ и указаны особенности порядка престолонаследования в этих странах. Выделены четыре способа формирования главы государства и указаны субъекты, которые принимают участие в этом процессе.

GRYSHKO L. THE PECULIARITIES OF THE SUCCESSION IN MONARCHIES OF THE ARABIAN EAST

The order of succession in the monarchies of the Arabian East is researched. The comparative analysis is conducted and peculiarities of the order of succession in these countries are indicated. The four ways of forming the institute of the head of state are distinguished and the subjects taking part in this kind of activity are noted.